Лучик А.
СЛОВНИК ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.— 174 с.

Створення «Словника еквівалентів слова української мови» А. Лучик є важливою подією у вітчизняній лексикографії: низка відомих традиційних словників української мови поповнилася якісно новою працею, в якій уперше описано перехідні мовні явища й обґрунтовано їхній лексикографічний статус.

У передмові до рецензованого словника дослідниця зазначає, що ця праця є закономірним продовженням «авторських спостережень над явищами перехідності в мовній системі» (с. 3). Авторськими спостереженнями А. А. Лучик доволі скромно називає власні фундаментальні дослідження, присвячені виявленню, пізнанню та усвідомленню перехідних явищ як непростих мовних сутностей, що у функціонуванні набувають особливої формально-змістової визначеності та довершеності, утворюючи досить жорсткі й системно вивідні структури. Увага дослідниці до цих явищ аж ніяк не випадкова й цілком зрозуміла не лише з погляду широкого кола питань, пов'язаних із розвитком мовленнєвої діяльності, взаємозв'язком мови та мовлення, динамікою системних взаємоперетворень морфемних, лексичних і синтаксичних явищ, а й з погляду проблем, що стосуються загальномовних тенденцій, у яких постають перехідні утворення, набуваючи в розвитку формально-змістової окресленості.

Постання таких структур уможливлює їхнє лексикографічне представлення насамперед у перекладному «Російсько-українському та українсько-російському словнику еквівалентів слова» [1], дослідницьке обґрунтування яких описано А. А. Лучик у низці наукових праць, докторській дисертації та монографіях [2]. Тож матеріал для словника, зібраний на основі фронтального дослідження текстів художньої літератури й публіцистики, достатній для лексикографічного опрацювання перехідних мовних явищ та їхнього витлумачення відповідно до теоретичних засад сучасної лінгвістики і словникової традиції системного опису мовних одиниць.

Актуальність і новизна рецензованого словника органічно вписуються із засадничих лінгвістичних завдань — дослідження породжувально-твірних процесів, у яких діють механізми, що сприяють мовотворчості. Словник А. А. Лучик переконує, що еквіваленти слова передбачені природою мови і тому підтримуються системно-структурною організацією її складників та взаємовідношеннями між ними, їхньою диференціацією на рівні форми і змісту, а «перехідність» таких одиниць є особливим етапом їх виокремлення з твірних рівнів мови й наступної кристалізації як окремих лексикалізованих структур.

Обраний А. А. Лучик підхід до лексикографічного витлумачення еквівалентів слова в сучасній українській мові з погляду внутрішніх зв'язків їхніх лексичних складників, що формуються в тексті, та синтаксичних відношень з іншими одиницями дає змогу дослідниці з'ясувати статус і виявити такі, досі не описані, особливості еквівалентів слова, неморфологічний спосіб творення яких продиктований «чітко встановленими у мові схемами» (с. 4). А це означає, що процеси генералізації та породження еквівалентів слова як особливих лінгвальних сутностей, що тяжіють до лексико-семантичної системи, мова системно підтримує і на функціональному, і на «лексикографічному» рівнях власної організації.

Оскільки «еквіваленти слова становлять одну з найуживаніших категорій стійких сполучень в українській мові» (с. 3), їх уживання та тривале оформлення в досить жорстко організовані структури є незаперечним підтвердженням думки науковців про те, що творення таких одиниць «залишається не без впливу на самий зміст, який залежно від способу оформлення може отримати особливе карбування» [3]. Власне, інтерпретація форми і змісту еквівалентів слова у їх взамозумовленості та взаємодії визначає рецензований словник як лексикографічну працю тлумачного типу.

Реєстрові еквіваленти слова подані в словнику за алфавітом відповідно до вітчизняної та світової лексикографічної традиції. Кожний з них має власну словникову статтю із чітко розмежованими реєстровою та тлумачно-ілюстративною частинами:

ОХ ТИ <Ж> *вигук* (вигук при вираженні незадоволення, прикрості і под.). *Ох ти, зима яка рання цього року.* ♦ *Ох, дитино моя кохана, ох ти, моя сиріткo!.. — горне, притискає до себе Марію.* Самчук.

[1] *Лучик А. А.* Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова. — К., 2003.— 495 с.

[2] Див., зокрема: *Лучик А. А.* Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов.— 218 с.

[3] *Кацнельсон С. Д.* Общее и типологическое языкознание.— Ленинград, 1985.— С. 115.

© Г. ЯРУН, 2010

У передмові визначено роль і місце кожного елемента словника, обґрунтовано особливості лексикографічного впорядкування мовного матеріалу, способи фіксації граматичної та стилістичної інформації, представлення семантичної характеристики, ілюстрування.

Еквівалент слова в реєстровій частині словникової статті подано з відображенням орфоепічних (акцентних та фонематичних), морфологічних, пунктуаційних та факультативних особливостей графічно-буквеної форми вираження, зафіксованих у їхньому вживанні. Граматична інформація про реєстровий еквівалент слова стосується вказівки на його належність до певної частини мови (**а ба́ч** *частка*; **в (у) пі́дсумку** *прислівник*; **до́ти, аж по́ки** *сполучник*; **згі́дно з** *прийменник*). Оскільки «усі реальні закони виявляються тільки у взаємодії реальних мовних одиниць» [4], граматична багатозначність еквівалента слова як системного явища виразно простежується у функціонуванні.

Розрізняючи форму і зміст еквівалента слова як феноменальної мовної одиниці, дослідниця проводить досить чітку межу в кореляції структур його форми вираження та змісту. Введення й послідовне використання спеціальних ремарок дає змогу характеризувати й неявно виражені граматичні особливості еквівалента слова. Так, якщо еквівалент слова виконує функцію чітко визначеної частини мови й у ньому «асоціативно викристалізовується лексичне значення повнозначного слова, живі зв'язки з одиницями, від яких походить» (с. 7), його віднесено до аналога відповідної частини мови: **на ко́ристь** *аналог прийменника*; **почина́ючи з того<,> що** *аналог сполучника*; **раз <і> наза́вжди** *аналог прислівника*; **свого́ ро́ду** *аналог займенника*. Але якщо еквівалент слова тяжіє до одиниць певної синтаксичної категорії, він супроводжується ремаркою «*в (у) ролі* + назва відповідної синтаксичної категорії»: **в ажу́рі** *в ролі присудка*; **відве́рто ка́жучи** *в ролі вставного слова*; **з прі́воду того́** *в ролі співвідносного слова*; **під ву́сом** *у ролі неузгодж. означ.*; **яки́й (яка́, які́, яке́) би (б) не** *в ролі сполучного слова*.

Послідовно відображено у словнику явища граматичної омонімії, поширені в системі еквівалентів слова:

ПО ПРА́ВУ[1] *аналог прислівника* (маючи підставу, причину) *Його по праву вважали найвідомішим письменником сучасності.*

♦ *Гейне сказав, і по праву сказав, ще й другі слова, яких я не важуся сказати.* Леся Українка.

ПО ПРА́ВУ[2] *аналог прийменника* 1. (вказує на функцію певної особи за її службовим станом) *Він говорив з нею так по праву першого вчителя*; 2. (внаслідок чогось) *По праву дружби він був зі мною дуже відвертим.*

♦ *По праву командира Козаков завжди брав собі найнебезпечніші завдання.* Гончар.

Стилістичну характеристику еквівалентів слова, уживаність у певних жанрах україномовних текстів та особливості функціонування детально описано у спеціальному розділі передмови до словника, де визначено правила їх обов'язкового лексикографічного представлення (с. 7–8): **а що́<,> коли** *розм. частка*; **по** по́слуху *рідко*, *прислівник*; **до відка́зу** *техн.*, *аналог прислівника*.

Семантична характеристика еквівалента слова відображена у тлумаченнях і послідовно підтверджена ілюстраціями. Тлумачення складаються з однієї і більше дефініцій, що є стислими формулами представлення змісту мовної одиниці. У побудові дефініцій враховано теорію і практику вітчизняної та світової тлумачної лексикографії. Вони цілком органічні в словнику, бо не лише окреслюють зміст реєстрового еквівалента слова в сучасній українській літературній мові, а й розмежовують та об'єктивують компоненти його змістової структури у співвідношенні з іншими реєстровими одиницями. Такий підхід забезпечує системний опис еквівалентів слова як одиниць мови і як одиниць лексикографії, зокрема виокремлення основних складників форми і змісту й визначення їхньої кореляційної зумовленості, відображення різноманітних типів взаємозв'язків між еквівалентами слова (лексико-семантичних, семантико-граматичних, лексико-синтаксичних і власне твірних) та окреслення їхніх меж у мові. Так, реєстрові еквіваленти слова тлумачаться формулою «те саме, що + відповідник», яка вказує на близькі до синонімічних семантичні взаємовідношення реєстрового слова і тлумачного (тлумачних) відповідника:

АБИ́ ТІ́ЛЬКИ[1] *сполучник* (те саме, що **ЯКБИ НЕ**);

БЕЗ МИЛОСЕ́РДЯ *аналог прислівника* (те саме, що **БЕЗ МИЛОСТІ**);

ВІДВЕ́РТО КАЖУЧИ *в ролі вставного слова* (те саме, що **ПРАВДУ СКАЗАТИ; СКАЗАТИ ПРАВДУ**);

ДАЛЕ́КО ВІД (ОД) *аналог прийменника* (те саме, що **ВІДДАЛЕКИ ВІД**).

Традиційний відсилковий компонент *див.* засвідчує особливості орфоепічних, морфологічних і пунктуаційних перетворень у межах лінійної організації еквівалента слова, що стосуються певних компонентів у структурній єдності форми його вираження і не впливають на його зміст:

БЕЗ ЛІЧБИ́ *див.* **БЕЗ ЛІКУ**;

В ОБЕРЕ́МОК *див.* **НА (В) ОБЕРЕМОК**;

ЕХ ВИ́ *див.* **ЕХ ТИ (ВИ)**.

Тлумачення описового типу побудовано з урахуванням належності реєстрового ек-

[4] *Русанівський В. М.* Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 11.

вівалента слова до певної лексико-граматичної або синтаксичної категорії. Коректно сформульовані, вони цілком відповідають принципам і засадам семантизації мовної одиниці у словниках тлумачного типу:

А БА́Ч *частка* (ось, дивись, бачиш);

БЕЗ ЗАТРИ́МКИ *аналог прислівника* (негайно, не зупиняючись);

БЛИ́ЗЬКО (БЛИЗЕ́НЬКО) ВІД *аналог прийменника* (вказує на близьку відстань до кого-, чого-н.);

ЗГІ́ДНО З *прийменник* (вказує на факт, на підставі якого, враховуючи який відбувається дія);

БУВА́Й (БУВА́ЙТЕ) ЗДОРО́ВИЙ (ЗДОРО́ВІ) *аналог вигуку* (форма побажання успіхів і здоров'я при прощанні);

ЩО <Й> НУ́ *вигук* (уживається при висловлюванні захоплення в оцінці кого-н., чого-н., здивування з якогось приводу).

На жаль, у передмові до словника в розділі «Семантична характеристика» дослідниця мало уваги приділяє принципам, за якими розроблено спеціальні моделі й формули представлення лексичного значення еквівалентів слова. Адже, незважаючи на відносну прозорість їхньої семантики, вона не так уже й легко підлягає визначенню та формулюванню в термінах лексикографії, зокрема й у випадках, коли її граматична ідентифікація і небагатозначність безсумнівні. Побудова дефініцій лексичного значення для еквівалентів слова має практичне й теоретичне значення, оскільки дотична до комплексу лінгвістичних проблем, пов'язаних із з'ясуванням та інтерпретацією семантичної сутності мови. З цього погляду особливо показовими є словникові статті з реєстровими еквівалентами слова, у тлумаченні яких виокремлено відтінок або й більше ніж одну дефініцію:

В (У) ШНУР (ШНУРО́К) *аналог прислівника* (тісно, рівно) *Розсердившись, вона стиснула губи у шнур і пішла додому*; // *розм., у ролі неузгодж. означ. На його обличчі стирчали вуса в шнурок.*

♦ *Проходить околицею села і згадує: тут біліли хатки в садах, над ними тополі летіли, в шнурок або парами, наче стережучи ворота і хвіртку, а листя вершинок — аж коло сонця.* Барка.

ПО ЗАКО́НУ *аналог прислівника* 1. (згідно з відповідним законом) *Цього року по закону він не повинен платити податків*; 2. (відповідно до звичаю, точно виконуючи певний) *По закону наречені низько вклонилися батькам.*

♦ [Староста:] — *Ми то знаємо, що по закону не належиться.* Франко.

Що то перебувало і старостів по закону, і так людей з річками [промовами]. Квітка-Основ'яненко.

Багатозначність еквівалентів слова, відображена в словнику, підтверджує їхній статус самостійних лексикалізованих одиниць, що активно розвиваються в мові, набуваючи «словникової» сутності (пор., наприклад, такі реєстрові одиниці: **в (у) ці́лому (цілому́)**; **з (із) до́му**; **на ві́ддалі (віддале́нні)** та ін.).

Важливу роль у словнику відіграє ілюстративний матеріал. Ілюстрації засвідчують активне функціонування еквівалентів слова, увиразнюючи не лише контекст уживання, а й мовні процеси, які забезпечують відмежування еквівалента слова від інших одиниць тексту, його виокремлення й оформлення як самостійної одиниці в системі мови. Відтак рецензований словник є авторитетною лексикографічною працею, в якій із закономірностей функціонування мовних одиниць у текстах художньої та публіцистичної літератури виведено кореляційну залежність між компонентами дво- і багатослівних утворень, що визначає їхню функціональну, формальну та змістову єдність у межах цілого, забезпечуючи їх закріплення в системі мови.

Ілюстрації є підґрунтям для створення словника, формування словникової статті, оформлення реєстрової і тлумачної частин, виявлення та підтвердження таких аспектів у взаємодії форми та змісту, що визначають межі еквівалента слова, зумовлюючи перетворення, здавалося б, звичайного словосполучення на цілісну лексикалізовану структуру та надаючи їй системно зумовленої «словникової» визначеності.

Еквіваленти слова, зафіксовані україномовними літературними джерелами (їх понад 200) та лексикографічно «прописані» у рецензованому словнику, тепер мають «громадянство» як самодостатній суб'єкт мовної системи. Кожна словникова стаття, крім традиційних відсилкових (**без лі́чби** *див.* **без лі́ку (лічби́)** — с. 19; **в (у) сподіва́нці на те, що** *див.* **в (у) сподіва́нні (сподіва́нці) на те, що** — с. 44), містить обов'язкові дві ілюстрації, одна з них — це приклади вживання в мовленні, «побудовані на основі публіцистичних текстів і цитат із художніх творів» (с. 8), а друга, подана з абзацу одразу за спеціальною позначкою (ромбом),— питата з художніх та публіцистичних текстів, представлених творами XX–XXI ст. із вказівкою на прізвище або псевдонім автора. Такий спосіб подання ілюстративного матеріалу досить повно відображає і підтверджує функціонування еквівалентів слова як цілісної та доволі стійкої формально-змістової єдності:

В МІРУ ТОГО́ ЯК *сполучник* (приєднує підрядну частину із вказівкою на дію, що відбувається одночасно з дією головної частини) *В міру того як туристи піднімалися в гори, ставало холодніше.*

♦ *В міру того як спадала темрява, почали проступати все дужче сполохи.* Багряний (с. 19);

НА МОЛОДИКУ́ *прислівник* (під час появи на небі місяця у вигляді серпа) *На молодику повиходили дівчата до річки гадати.*

♦ *В цьому році зима впала на молодику, тому й не має вона справжньої сили.* Стельмах. (с. 95).

У побудові та укладанні словника використано методику формалізованого аналізу, започатковану й теоретично обґрунтовану М. М. Пещак [5] і розвинену учнями й послідовниками вченого, зокрема А. А. Лучик, у фундаментальних дослідженнях перехідних мовних явищ.

Формалізований аналіз планів вираження і планів змісту еквівалентів слова забезпечує максимальну об'єктивність їхнього лексикографічного представлення. Так, у словникових статтях з реєстровими еквівалентами слова, що мають початковий компонент *де-* у трислівній структурі (с. 49–50), префіксальні складники розташовані винятково в центрі форми вираження:

ДЕ́ БЕЗ [ДЛЯ, ДО, З, З-ПІД, ВІД] ЧО́ГО *род. відм.неозн.займ. дечого з прийменниками Де до чого ми змогли б обійтися. Де до чого він ніяк не зміг звикнути.*

ДЕ́ БЕЗ [ДЛЯ, ДО, З, З-ПІД, ВІД] КО́ГО *род. відм.неозн.займ. декого з прийменниками Де без кого не можна починати збори.— Я звернувся де до кого, але не одержав відповіді.*

Складність еквівалентів слова в таких словникових статтях увиразнює специфіку якісно нового мовного явища, в якому взаємодія лексико-семантичних одиниць, здається, не впливає на їхню власну самостійність та визначеність. Досить жорсткі межі лінійного розгортання цих трислівних структур у поєднанні із префіксальною варіативністю другого компонента забезпечують породження еквівалента слова, його усталення й систематизацію, за якою відтворюється модель їх творення.

Закономірності формування еквівалентів слова простежуються в словнику й стосовно інших утворень, наприклад, із початковим прийменником *для* і наступним іменником: **для [ра́ди (зара́ди, за́для** *діал.*)] **інтере́су**; **для почи́нку**; **для фо́рсу** (с. 50–51). Такі еквіваленти слова віднесено до аналогів прислівника, а це вказує на існування механізмів, відповідно до яких лексикалізація таких двослівних мовних одиниць генетично забезпечена й передбачена мовою, тож реалізована у функціонуванні прийменниково-іменникових словосполучень як обставинних структур, здатних підлягати адвербіалізації і наближатися до лексико-граматичного класу прислівників.

У словнику увиразнюються не лише тенденції становлення та моделі формування еквівалентів слова, а й закономірності їхнього семантичного розвитку в системі сучасної української літературної мови. Відтак словник є важливою основою для усвідомлення процесів, що забезпечують появу таких одиниць, організацію їхніх формально-змістових структур, межі їхньої визначеності та моделювання у мовленні й мові. Тому не дивно, що у формалізованому аналізі досить легко виокремлюються еквіваленти з початковим *на* і наступним лексичним компонентом — іменник чоловічого (**на абордаж, на взір, на взірець, на вибір, на вигляд** та ін.), жіночого (**на адресу, на вагу, на видноті, на виручку, на виручку** та ін,) або середнього (**на благо, на видання, на віддання, на відлюдді, на диво** та ін.) родів.

До словника бажано було б подати індекс, який мав би допомогти користувачеві зорієнтуватися в лексичному складі реєстру, легко знайти не лише відповідну одиницю в словнику, а й, можливо, зорієнтуватися в його частиномовній визначеності або співвіднесеності з певною граматичною категорією.

«Словник еквівалентів слова української мови» А. А. Лучик відповідає всім канонам укладання лексикографічних праць тлумачного типу, що описують порівняно незалежні самостійні одиниці в їх складній динаміці, у багатоманітності їх вияву й незаперечної системно-структурної визначеності в сучасній українській літературній мові.

Еквіваленти слова у лексикографічній інтерпретації А. А. Лучик мають лінгвістичну значущість і для користувача, і для дослідників, адже словник містить невичерпний матеріал для наукових спостережень і теоретичних висновків та узагальнень не лише стосовно процесів, що відповідають за організацію форми вираження та усталення структури змісту еквівалентів слова, а й щодо здатності мови забезпечувати органічне функціонування й неперервність розвитку своїх одиниць. Усвідомлення мови як «живого організму» дає змогу А. А. Лучик виявити й обґрунтувати усталення нових форм, пояснити й визначити механізми, з яких вони виникають, забезпечуючи невичерпність потенційних мовно-мовленнєвих перетворень на рівні лексичних, граматичних, семантичних, функціональних та інших властивостей або ознак. Тому особливо актуальними в сучасній лінгвістичній науці є дослідження, в яких результати виявлення, аналізу та опису нових мовних форм і їх значень набувають органічної лексикографічної інтерпретації, такої, наприклад, як у «Словнику еквівалентів слова» А. А. Лучик.

Г. ЯРУН

[5] Див., зокрема: *Пещак М. М.* Проблеми мовного розвитку. Внутрішні закони розвитку мови і мовлення // Філософські питання мовознавства.— К., 1972.— С. 112–145; *Пещак М. М.* Проблеми вичленування слова як семантичної одиниці // Мовознавство.— 1972.— № 4.— С. 74–81; *Пещак М. М.* Опыт формализованного анализа лексического значения слова : Сопоставит. исслед. рус. и укр. яз.— К., 1975.— С. 122–141; *Пещак М. М.* Нариси з комп'ютерної лінгвістики.— Ужгород, 1999.— 200 с.